

Vilniaus universitetas
Filosofijos fakultetas
Filosofijos katedra

Aušra Kaziliūnaitė
Filosofijos doktorantūros II kursas

Nuo panoptikono iki panoptizmo: kur baigiasi utopija ir prasideda distopija?

Vadovas: doc. dr. Nerijus Milerius

Konsultantas: doc. dr. Mintautas Gutauskas

Recenzentas: doc. dr. Kristupas Sabolius

Vilnius 2015

Bendroji tezė

Panoptizmas nėra antiutopija, jis priklauso distopiškumo sričiai, tačiau šis distopiškumas užklausia pačios distopijos ribas.

Aktualumas

- Panoptikono projektas ir panoptizmas užima svarbią vietą utopijų ir priežiūros studijose. Pastarąjį dešimtmetį utopijų studijos (utopian studies) ir priežiūros studijos (surveillance studies) susilaukia daug dėmesio.
- Išaugusį akademinės visuomenės susidomėjimą utopijų studijomis iš dalies galėtume paaiškinti tuo, kad ilgą laiką XX a. socialiniai eksperimentai ir liūdnai pagarsėjusios, programiškai bandytos įgyvendinti, politinės utopijos, suteikusios daugybę kančių ir apnuoginusios tamsiąją žmogiškumo pusę, praėjus pusei amžiaus ir vėl gali būti rimtai ir nuodugniai tyrinėjamos be išankstinių nuostatų.
- Priežiūros studijų aktualumas smarkiai išaugo dėl terorizmo grėsmės ir viešųjų diskusijų apie sekimą.
- Apmąstydami panoptizmo distopiškumą galime ne tik geriau suprasti patį panoptizmo fenomeną, bet ir atrasti dažnai iš mokslininkų akiračio prastrastančius paties distopiškumo aspektus.

Utopijos, antiutopijos ir distopijos santykis

- **Utopijos ir antiutopijos** esmė yra bendra – atsisakymas pripažinti realybės formą, kuri skelbiama kaip vienintelė įmanoma. Tačiau kitaip nei utopija, antiutopija visuomet kritikuoja konkretų tekstą, ji vienu metu yra ir tekstinis, ir intertekstinis fenomenas. (Donskis) Jeigu utopija yra neigimas, tai antiutopiją galime laikyti neigimo neigimu, kuris įtvirtina realybę, kurią neigia konkreti tekstinė utopija.
- Viešajame diskurse dažnai sinonimais laikoma **antiutopija ir distopija** taip pat nėra vienareikšmiai fenomenai: “Aš būčiau linkęs aiškiai atskirti antiutopiją ir distopiją. Pastaroji paprastai kritikuoja cinišką, antihumanišką ideologiją (ar įvairias modernios socialinės mitologijos rūšis), kuria visuomenė gali pateisinti ar įtvirtinti iškreiptas žmogaus saviraiškos ir sąveikos formas, o antiutopija visuomet yra linkusi išlaisvinti visuomenę iš prietarų ir pavojingų iliuzijų bei svačiojimų veikiau diskredituodama “tekstą-taikinį” nei pačią ideologiją, kuri yra pagrindinė tokio teksto atsiradimo priežastis.” (Donskis, 110)
- **Distopija nėra utopijos antonimas.** Utopijai veikiau galėtų būti priešpriešinama visuomenė, kurioje niekas nesuplanuota arba kurioje viskas tyčia suplanuota taip, kad nepasisektų įgyvendinti išsikeltų tikslų. Tačiau distopijos negalime tapatinti nei su vienu iš šių variantų. Distopija tai neteisingai įgyvendinta utopija arba utopija, kuri kaip utopija funkcionuoja tik tam tikrai, apibrėžtai, visuomenės daliai. Kiekviena utopija numato ją galinčią pratęsti distopiją, tą kuri gali aktualizuotis utopiją bandant pritaikyti praktiškai. (Gordin, Tilley, Prakash)
- Viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl **kiekviena utopija “numato ją galinčią pratęsti distopiją” ar antiutopiją** galime aptikti šioje L. Donskio ištaroje: “Visuomenės tobulumą rašytojai utopistai siejo su socialinio konflikto pašalinimu, o ne su žmogaus teisėmis, laisve ir pagarba individo unikalumui, visada grįstam konfliktu tarp žmogaus gabumų, vertybių, pomėgių ir saviraiškos būdų.” Socialinio konflikto pašalinimą viso kito sąskaita galime laikyti pretekstu patiems įvairiausiems prieštaravimams, kurių galimybė ir įkvepia antiutopijas bei distopijas.

Panoptizmas kaip distopija

- J. Benthamas savo sugalvotą panoptikono projektą vadina “savo utopija”. Tačiau šią ištarą galime laikyti ne vien sąmoningo manifestiškumo ženklu, bet ir iššaukiančia nusivylimo išraiška, suvokus, kad nepaisant mechanizmo potencialo dėl aplinkinio pasaulio abejingumo būtų sunku tai įgyvendinti.
- M. Foucault atkreipia dėmesį, kad panoptikono nedera laikyti “oniriniu statiniu: tai idealų pavidalą įgavusio valdžios mechanizmo diagrama.” (Foucault, 243) Foucault manymu Benthamo atrasta panoptikono forma įkūnija savo kulminaciją pasiekusios valdžios principą: “Panoptikoną, priešingai, reikia laikyti bendresniu valdžios funkcionavimo modeliu: čia valdžios santykiai apibrėžiami kasdienio žmonių gyvenimo terminais. Aišku, Benthamas jį vaizduoja kaip ypatingą, uždarą instituciją. Dažnai juo buvo grindžiama tobulo įkalinimo utopija.” (Foucault, 234)
- Bendresnį valdžios principą, kurio dėka tampa įmanomas Benthamo panoptikono funkcionavimas Foucault įvardina panoptizmu. Šis principas veikia nepriklausomai nuo uždarų įkalinimo institucijų, jis pats nėra “uždaromas” ir jose neišsitenka. “Panoptinė schema, įsigalėdama visuomenės kūne, neištirpsta ir nepraranda nė vienos iš savo savybių; ji linkusi tapti visuotine to kūno funkcija.” (Foucault, 245)
- Foucault patoptikoną mini greta tokių reikšmingų ir visuotinius visuomenės pokyčius sukėlusių išradimų kaip garo mašina ar Amici mikroskopas, tačiau teigia, kad tinkamiausias istorijos atitikmuo ar atramos taškas palyginimui geriau tinka “inkvizicinė” technika.

Išvados

- Benthamo panoptikono projektas įkūnija universalų ir savo absoliutumą pasiekiantį valdžios mechanizmą, kuris pats neišsitenka architektūrinėje struktūroje, o veikiau gali būti pamatytas kaip artimas socialinei inžinerijai, kurios grėsmę Poperis manė glūdinti utopijose.
- Benthamo panoptikono mechanizmas išreikštas tekste, o Foucault panoptizmo samprata gali būti pamatyta kaip turinti konkretų “tekstą-taikinį”, tačiau ji neišsitenka šio teksto neigime ir nesitaiko įtvirtinti esamos realybės kaip neginčijamos duotybės. Panoptizmas, kitaip nei būdinga antiutopijoms, nėra nukreiptas vien prieš konkrečiame tekste išdėstytas utopines idėjas.
- Panoptizmas savo užmojais artimesnis ne antiutopinei, o distopinei raiškai, nes panoptizmo kaip ir kitų distopijų taikiniu esti ne tekstas ar veikiau ne vien tekstas, kuriame skleidžiasi utopija, bet (ir) anapus jo glūdinti ideologija ar idėjos.
- Foucault panoptizmo koncepcija kitaip nei kitos distopijos skleidžiasi ne per antihumaniškos ideologijos ar įvairių “modernios socialinės mitologijos rūšių” kritiką, o veikiau per pačios realybės ir joje “neišraunamai suvešėjusio” galios mechanizmo demaskavimą.

Literatūra

1. Bentham, J. 1995. The Panopticon Writings. Ed. Miran Bozovic. London: Verso.
2. Brunon-Ernst, A. Deconstructing Panopticism into the Plural Panopticons // 2012. Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon. Ed. Anne Brunon-Ernst. Ashgate Publishing.
3. de Champs, E. From 'Utopia' to 'Programme': Building a Panopticon in Geneva // 2012. Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon. Ed. Anne Brunon-Ernst. Ashgate Publishing.
4. Donskis, L. 2001. Tarp vaizduotės ir realybės: Ideologija ir utopija nūdienos civilizacijos teorijoje. Vilnius: Baltos lankos.
5. Foucault, M. 1998. *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos.
6. Gordin, M. D. Tilley, H. Prakash, G. 2010. *Utopia/dystopia: conditions of historical possibility*. Princeton: Princeton University Press.
7. Lefait, S. 2012. Surveillance on Screen: Monitoring Contemporary Films and Television Programs. Scarecrow Press.
8. Moras, T. 1968. *Utopija*. Vertė L. Valkūnas. Vilnius: Vaga
9. Popper, K. R. 1971. The Open Society and Its Enemies. Princeton: Princeton University Press.